

२००० नंतरची कविता स्वरूप आणि आकलन

संपादक सहसंपादक
डॉ. मारोती कसाब डॉ. अनिल मुंढे

ISBN No. 978-81-953976-4-8

२००० नंतरची कविता : स्वरूप आणि आकलन

संपादक

डॉ. मारोती कसाब

सहसंपादक

डॉ. अनिल मुंडे

प्रकाशक

सिद्धी पब्लिकेशन हाऊस

६२४, बेलानगर, भावसार चौक,

तरोडा (खु.) नांदेड - ४३१ ६०५.

मो. ९६२३९७९०६७

मुद्रक

अनुपम प्रिंटर्स, श्रीनगर, नांदेड.

मो. ९१७५३२४४३७

प्रथमावृत्ती : २६ नोव्हेंबर २०२१

सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर

मुखपृष्ठ : संतोष घोंगडे

अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : ३००/-

३०.	दोन हजार नंतरच्या सामाजिक कवितेचे स्वरूप	संतोष मारोती चमकुरे	२२८
३१.	२००० नंतरच्या कष्टप्रद शेतकरी समूह जीवनाचा वेध घेणारी कविता: हिसाळा	बाळासाहेब निवृत्ती कराड	२३२
३२.	२००० नंतरची मराठी बालकविता : मराठवाड्यातील बालकवितेच्या संदर्भात	डॉ. गजानन अनंता देवकर	२३९
३३.	मेलं नाही अजून आभाळ : शेतकऱ्यांना जगण्याचे बळ देणारी प्रेरक कविता	डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले	२४७
३४.	इंद्रजित भालेरावांच्या 'टाहो' काव्य संग्रहातील शेतकऱ्यांचे आक्रंदन	डॉ. दादाराव गुंडरे	२५४
३५.	२००० नंतरची आदिवासी कविता	शोभा विठ्ठल सरकुंडे	२६४
३६.	शिवारातलं पाणी काव्यसंग्रहातील शेतकऱ्यांचे जीवन चित्रण करणाऱ्या कविता	अशोक हणमंतराव पाटील आडलूरकर	२७०
३७.	शेतकऱ्यांच्या जीवनात प्रकाश पेरणारा : कुळवाडी अभंग	प्रा. प्रमोद भ. इंगोले	२७८
३८.	२००० नंतरच्या विद्रोही कवितेतील सामाजिक जाणिवा (विशेष मंदर्म : मारोती कसाव यांची कविता)	भरत शिवाजीराव गायकवाड	२८५
३९.	समकालीन अस्वस्थ वर्तमानाचा अचूक वेध घेणारी कविता: 'माझ्या वर्तमानाची नोंद'	प्रा. बालाजी गणपतराव भंडारे	२९२
४०.	माणसाला अंतर्मुख करणारी कविता: कोरा कागद निळी शाई	प्रा. ज्ञानेश्वर गायकवाड	३०९
४१.	२००० नंतरच्या आंवेडकरवादी कवितेची वाटचाल	धनंजय पांडुरंग सोनकांबळे	३१०
४२.	२००० नंतरच्या मराठी कवितेतील दलित जाणिवा	प्रा. डॉ. अनिल मुंडे	३१४

इंद्रजित भालेरावांच्या 'टाहो' काव्य संग्रहातील शेतकऱ्यांचे आक्रंदन

डॉ. दादाराव गुंडरे

सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख, शिक्षण महर्षी ज्ञानदेव मोहेकर
महाविद्यालय कळंब, जिल्हा उस्मानाबाद पिन ४१३ ५०७

इंद्रजित भालेराव हे मराठी वाङ्मयातील एक सुप्रसिद्ध असे नाव. त्यांनी कवितेसोबत कादंबरी, चरित्र, वैचारिक, ललित लेखन साहित्य प्रकारात तसेच समीक्षक व काही महत्त्वाचे संपादनपर लेखनही केले आहे. १९९० च्या आसपास मराठी कवितेत काही नव्या दमाचे कवी आले. त्यामध्ये इंद्रजित भालेराव मराठी काव्यप्रांत समृद्ध करणारे वैशिष्ट्यपूर्ण व लक्षणीय कवी आहेत. विशेषतः मराठवाड्याच्या ओल्या मातीत दीर्घ श्वास त्यांच्या कवितेत कोंडलेला आहे. मराठी ग्रामीण बोलीत कविता करणारे एक समर्थ कवी म्हणून अवघा महाराष्ट्र त्यांना ओळखतो. ग्रामीण कवितेच्या प्रांतात कवयित्री वहिणाबाई चौधरी. ग. ह. पाटील, गिरीश, यशवंत, ना. धो. महानोर व विठ्ठल वाघ यांची परंपरा समर्थपणे पुढे नेण्याचे काम केले. अस्सल ग्रामीण जीवनानुभव व जीवन जाणिवांचे प्रकटीकरण केले. शेतकऱ्यांस सृष्टीचे सहावे तत्त्व मानणाऱ्या या कवीने पीकपाणी, समरत, आम्ही कावाडाचे धनी, पेरा, दूर राहिला गाव, कुळंबिनीची कहाणी, वेचलेल्या कविता, मुलुख माझा, भूमीचे मार्दव तसेच २००४ साली 'टाहो' या संग्रहाची निर्मिती करून मराठी ग्रामीण कवितेचा प्रांत समृद्ध केला. त्यांनी पीकपाणी, पाऊसपाणी, कष्टकऱ्यांचे दुःख, भूमीवरील श्रद्धा, आई-वडील, खेडूत माणसे, शेतकरी, श्रद्धा, दुष्काळ, लोकव्यवहार यासारख्या विषयांचे चिंतन कवितेतून मांडले. कवी व त्यांची कविता एकूणच लोकसमूह मनाशी एकरूप होते.

इंद्रजित भालेरावांची कविता शेतकऱ्यांच्या घामात, अश्रूत व रक्तात भिजलेल्या आहेत. अस्सल ग्रामजीवन व शेतकरी जीवनदर्शन खास बोलीभाषेतून घडविणाऱ्या इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेविषयी प्रसिद्ध समीक्षक डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले लिहितात, "गेल्या पाव शतकातील सशक्त कवींपैकी इंद्रजित भालेराव एक महत्त्वाचे नाव आहे. ग्रामीण जीवनातील वेदनेसह सर्व प्रकारच्या जाणिवांचे रंग-गंध अतिशय उत्कटतेने इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितांमधून प्रकट होतात." असा यथोचित गौरव केला. तसेच संजय बोरुडे यांनी, "तमाम कास्तकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा फोडणाऱ्या कविता भालेरावांच्या लेखणीतून उतरल्याने मराठी ग्रामीण कविता

“टाहो फोडला बापानं
याच दरीत विरला
आत्महत्येचा पहाड
त्याच्या पोटात शिरला”

या सारख्या ओळी अगतिकतेत आकंठ बुडालेल्या शेतकरी बापाच्या आत्महत्येचा प्रसंग अवतीर्ण करतात. या शब्दात शेतकऱ्याचे विराट दुःख मांडले असून दुःखाची सनातन अशी गाथाच कवितेत पहावयास मिळते. पावसाअभावी शेतीची झालेली परवड, 'पिकला काऊस व सुकला पाऊस' या वर्णनानंतर बापाने फोडलेला टाहो दरीत विरून जातो. अर्थात शेतकऱ्यांच्या दयनीय अवस्थेकडे कोणीच लक्ष देत नाही. त्यामुळे अनेकांच्या पोटात घास घालणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या पोटात आत्महत्येचा पहाड शिरला हे उफराटे वास्तव कळी शब्दात पकडतात. १९८९ साली आंध्रप्रदेशातील वरंगल जिल्ह्यात शेतकऱ्यांची पहिली आत्महत्या झाली. तेव्हापासून आतापर्यंत संपूर्ण देशभरात मोठ्या प्रमाणात आत्महत्या झाल्या आहेत. खरे तर शेतकऱ्यांची आत्महत्या होणे म्हणजे येथील संस्कृतीची आत्महत्या आहे. १९८९ नंतर वाढत गेलेल्या आत्महत्या अर्थात समकालीन वास्तवाचे भान राखत त्या काळात घडणारे कृषीजीवन सूक्ष्मपणे शब्दबद्ध करण्याचे काम 'टाहो' तून केले. हा टाहो शेतकऱ्याचा, आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्याच्या कुटुंबाचा आहे. 'टाहो'त आकांतभाव आहे. कमी-अधिक प्रमाणात देशाच्या विविध भागात हीच परिस्थिती प्रकर्षाने नजरेस पडते आहे. विशेषतः १९९० नंतर आलेल्या 'खाऊजा' धोरणाने तर शेतकऱ्यांच्या जीवनात विकट परिस्थिती आली. आत्महत्येचे आकडे फुगू लागले. लोककल्याणकारी राज्य ही संकल्पना मार्गे पडून केवळ नफेखोरीस महत्त्व आले. त्यामध्ये अन्नब्रह्माची पूजा करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे कृपीमूल्य कसे ठरते याचे भानही उरलेले नाही. सामाजिक संवेदनशीलताही दांभिक बनली आहे.

इंद्रजित भालेरावांच्या 'टाहो'त आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याचा टाहो आहे. चहूवाजूंच्या क्षितिजांना छेदून तो आकाशभर, शिवारभर पसरतो. आपली असह्य वेदना, कर्जाचे ओझे दूर करण्यासाठी आत्महत्येचा मार्ग स्वीकारला, हातातील विळ्याने शेतातील कणसे खुडावीत तसे शेतकऱ्यांनी स्वतःचे प्राण खुडले. संपूर्ण देशभर शेतकरी आत्महत्या हा विषय चर्चिला गेला. त्याच्या नावावर राजकारण चालले परंतु मुळापर्यंत जाऊन या आत्महत्येची कारणमीमांसा कुणी करत नाही. शेतकऱ्यांच्या सुखदुःखाशी नाते असणाऱ्या कवीने आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याचा टाहो शब्दबद्ध केला. त्याचे शब्द असह्य वेदनेने हळहळले. ते म्हणतात,

“झाडाझाडाला विचारा

आत्महत्येच्या कहाण्या
पहाडाला विचारा
माझ्या बापाच्या विराण्या”

विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या दशकात आपल्या भारत देशाने खाऊजाचा स्वीकार केला. त्यामुळे देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा शिरकाव झाला. देशाची समृद्धी करण्यासाठी जणू याचे आगमन झाल्याचे चित्र रंगवले. शेतकरी त्यास भुलला. कर्जबाजारी झाला. कर्जाचा डोंगर पेलवेना तेव्हा आत्महत्या कडे वळला. दुष्काळ, कर्ज, दारिद्र्य, सावकारी पाशात पुरता अडकलेला बळीराजा आत्महत्येस प्रवृत्त झाला. आपल्या पश्चात काय होईल याचाही विचार केलेला दिसत नाही. तो तर जिवानिशी जातोच पण त्याच्या पश्चात बायको-मुले, गणगोत, गुरेढोरे, शेत-शिवार यांची भयावह स्थिती होते. ज्या झाडाखाली त्यांचा मनभावी प्रणय झालेला असतो. त्याच झाडाच्या फांदीला तो प्रेत होऊन लोंबकळत असतो. त्याच झाडाखाली त्याची पत्नी आज विकल अवस्थेत उभी असते. तिच्या पोटात भीती, असुरक्षिततेचा गोळा असतो. वरील ओळीतून असंख्य शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे संदर्भ लक्षात येतात. शेतात लावलेला ऊस पाण्याअभावी वाळला आणि त्याऐवजी कसेवसे गवत जगले, साळ पोटाऱ्यापर्यंत येताच पाऊस गेला. त्याचा अपरिहार्य परिणाम डोंगरदऱ्यात घुमणारा टाहो फोडून शेतकरी आत्महत्या करतो. शेतकरी हा शेवटी पराधीन राहतो. सर्व मार्ग बंद झाल्यास दीर्घ आक्रंदनात स्वतःस संपवतो. हे आजच्या शेतकरी जीवनाचे दाहक वास्तव आहे.

टाहो चे मुख्य सूत्र शेतकऱ्याचे शोषण, हाल हेच आहे. आत्महत्या उद्धवल्या व साथीसारख्या पसरल्या. हालअपेष्टाची परंपरा तशी जुनीच आहे. वामन बळीराजा ही पुराणकथा चिरतरुण असल्याची साक्ष आहे. 'कालच्या वामनाने' कवितेतून पाहावयास मिळते. आत्महत्या केलेल्या किंवा तशी वेळ आलेल्या शोषित व परिस्थितीने गांजलेल्या शेतकऱ्याशी संवाद साधणाऱ्या २८ कविता या संग्रहात समविष्ट आहेत. कर्जबाजारी शेतकरी कर्जास कंटाळून आत्महत्या करतो. कर्ज काढले, वाढले म्हणजे ते फेडले पाहिजे. कर्जफेड झाली नाही तर पाप केले असे शेतकरी मानतो.

“आपल्या डोक्यावरच्या कर्जाला
पाप समजणारा पुण्यवंत आत्मा
फक्त तुझाच शरीरात का राहतो?”

असा राजकारण्याविषयी संताप व्यक्त करतात. उपस्थित केलेला प्रश्न शेतकऱ्याचा इमानस उदात्त बनवतो. कर्जबाजारी सगळेच असतात. कर्जही बुडवणाऱ्यांची संख्या मोठी आहे. कर्जबाजारीपणातून राज्य चालवणाऱ्या सरकारची सुद्धा सुटका नाही. मग डोक्यावरच्या कर्जास कंटाळून कर्जाला पाप

समजणारा पुण्यवंत आत्मा फक्त शेतकऱ्याच्या शरीरात राहतो का? असा सवाल करतात, सगळ्यांनीच कमरेची सोडून डोक्याला गुंडाळली पण तुलाच डोक्यावरचे कर्ज पाप का वाटते? तूच स्वतःला का संपवतो? अशी विचारणा करतात. तो आपल्या इमानास सोडत नाही तरीही त्याच्या वाढ्यास भीषणता का? याच जबाबदार नेते, राज्यकर्ते, सरकारी यंत्रणा की आणखी कोणी हा विचार करायला लावतात. सगळीकडे पाप-पुण्य, नैतिक-अनैतिकतेचे सोयरसुतक न राहिलेली माणसे स्वतःचे उखळ पांढरे करण्याच्या पाठीमागे लागलेली असताना डोक्यावरच्या कर्जाचे ओझे पाप वाटून तो स्वतःला संपवतो. आत्महत्येमागे काही सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्यभाव असल्याचे ते सांगतात. युगानुयुगे घटतीस सुफळीत करीत आलास तरी माणसाला कोंभ फुटत नाहीत असेही बोलून दाखवतात.

ज्या बळीराजास घूर्त वामनाने कपटणीती वापरून पाताळात घातले तोच वामन बळीराजाच्या आत्महत्येस कारणीभूत आहे. आज मात्र वामनाचे स्वरूप बदलले आहे. आज तो आपल्या पावलाने बळीराजास पाताळात गाडत नाही तर बळीराजा स्वतः गाडून घेईल, फासावर जाईल अशी परिस्थिती निर्माण केली जात आहे. सगळीकडे जागतिकीकरणाचा उदोउदो सुरू असताना आर्थिक डवघाईला आलेला शेतकरी, पुण्यवंत आत्मा स्वतःस संपवतो आहे. आत्महत्या करू पाहणाऱ्या पुढे एक भयंकर भविष्याचे चित्र, दृश्य पुढे उभे करतात.

आत्महत्येची वेळ आनगाऱ्यांचा निषेध करताना इंद्रजित भालेराव म्हणतात,

दुःख दळून खाणाऱ्याला
आत्महत्येच्या कड्यावर
आणून पोहोचवणारानो
देवाचं जातं दमाण फिरतं
पण फार वारीक दळतं
असं कवीर सांगून गेलाय"

मोठमोठ्या उद्योगपतींनी वँकांची कर्जे वुडवली. त्यालाच कर्जमुक्त केले. परंतु शेतकऱ्याकडून मोठी रक्कम वसूल करूनही कर्जमुक्त केले नाही. ही वस्तुस्थिती सांगताना कवी संतापतो. हे वैश्विक सत्य कवीराच्या दोहयातून सूचित करतात. शेतकऱ्याच्या घामावर आणि त्याच्या दुःखातून सुखी जीवन जगणाऱ्या ऐतखाऊ खुशाल चेंडूना कवी इशारा देतात. यामधून कवीची सामाजिक विषमते बदलची सखोल जाणीव व्यक्त होते. बापाच्या हत्येची माळ गुंफताना राजकीय व्यवस्थेचे नाव घेतात. दुःख दळता दळता आत्महत्या करणारे शेतकरी यावर नक्कीच मात करतील असा विश्वास व आशावाद ही प्रकट करतात.

शेतकरी आत्महत्या करतो इथेच ही शोकांतिका संपत नाही. त्याची बायका-मुले बेवारशी होतात. देशोधडीस लागून यातनाचक्रात सापडतात. बाप एंडरीलचा डबा पोटात रिचवून स्वतःस संपवतो. अशा या शेतकऱ्यांचे दुःख शिवारभर पसरते. त्यांच्या मुलासही यातून बाहेर निघान्याचा मार्ग सापडत नाही. त्यांच्या मानसिकतेवर परिणाम होतो तोही शेवटी मृत्यूस जवळ करतो. याचे वर्णन करताना लिहितात,

"अखा एनडरींचा डब्बा पिऊन
बाप या प्रश्रातून मुक्त झाला
मला तर एक ढकणही पुरेल"

अकरा वर्षांच्या मुलास त्यांच्या बापाच्या आत्महत्या नंतर घरातील प्रतिकूल परिस्थिती विषयी विचारणा केल्यास वरील उद्गार काढतो. बापाच्या वाटेने जाण्याशिवाय पर्यायच राहत नाही. म्हणजे आत्महत्याचे सत्र थांबणार नाही याची विदारक जाणीव करून देतात, 'जागतिकीकरणाचा एंडरीलचा डब्बा कुणी धुतला तुझ्या निर्मळ गंगेत' असाही प्रश्न विचारतात.

केंद्र सरकारने उपाययोजना म्हणून शेतकऱ्यांसाठी मोठे पॅकेज जाहीर केले. पण त्याचे वारकाईने निरीक्षण केल्यास ऊस कोल्ह्याने पळविल्यागत स्थिती दिसते. शेतकऱ्यांच्या पदरी फक्त वरचा पाचोळा शेतकरी आत्महत्येचे सत्र काही थांबत नाही. जागतिकीकरण, शेतकरी आत्महत्या याविषयी जे राज्यकर्ते बोलले त्याचा समाचार व धांडोळा घेताना कवी लिहितात,

"पंतप्रधान म्हणाले,
घेतलेल्या कर्जाचे आणि कुटुंबाचे
नियोजन करता येत नाही
म्हणून शेतकरी आत्महत्या करतात
त्यावर शेतकऱ्यांनी विचारलं
देशाचे नियोजन जमलं नाही
म्हणून किती पंतप्रधानांनी
आतापर्यंत आत्महत्या केल्या"

यावर कोणतेच उत्तर राज्यकर्ते, पंतप्रधानांकडे नाही. संपूर्ण भारतात शेतकरी आत्महत्या करत असताना दिली जाणारी प्रतिक्रिया, बोचरी खंत कवीस अस्वस्थ करते. कोणत्याही परिणामाची पर्वा न करता सरकारविरुद्ध बोलायचे धाडस, जाब विचारण्याचे काम केले. घेतलेले कर्ज बुडवण्यासाठी शेतकरी आत्महत्या करतात असा एक जाणीवपूर्वक गैरसमज प्रस्थापित व बुद्धिजीवी करतात. वास्तव मात्र विरुद्ध असते. आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या प्रश्नाकडे जे कुत्सित नजरेने पाहतात. त्यांना कवी उत्तर देतात. जो शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येविषयी समाजाची दिशाभूल करतात त्यातील सत्य

कवी सांगतात. कुणबी बापाच्या आत्महत्येबद्दल पंतप्रधान नकारात्मक दृष्टीने बोलतात तेंव्हा कवी शेतकऱ्यांचे अनुभव प्रकट करताना जे म्हणतात ते लक्षणीय स्वरूपाचे आहे. यामधून शोषणाविरुद्धची जाणीव प्रकट करतात. यासंदर्भात मारुती घुगे लिहितात, "वदलत्या ग्रामीण जीवनाचे महत्त्व, जागतिकीकरणाच्या रेड्यामुळे आत्महत्येस प्रवृत्त होणारा शेतकरी, त्यामागची कारणमीमांसा, संशयितांच्या विरोधात राग, चीड, शिव्या, शाप तीव्रपणे भालेरावांची कविता अभिव्यक्त करते. हे मत वास्तव सूचित करते.

आत्महत्येचा पहाड पचवणं खूप जड असते. हे केवळ भूमिपुत्रालाच ठाऊक असते. खुद्द भूमिपुत्र कवी म्हणून, 'आत्महत्येचा इतिहास पंढरपूरच्या यात्रे इतकाच जुना आहे' असे म्हणतात. आजच्या व्यवस्थेने उपेक्षित मानल्या गेलेल्या शेतकऱ्यांच्या शोषणाची गाथा मांडताना वरील ओळी येतात. हा प्रश्न अव्याहत सुरू आहे जी काल दृश्य स्वरूपात होती ती आज अदृश्य रूपात वावरत आहे. सांस्कृतिक संदर्भ देत काव्यात्म परिणाम साधला. शेतकऱ्यांच्या दारूण इतिहासास अधोरेखित करतात.

'टाहो' संग्रहात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे जसे वर्णन येते तसे उपायही सुचवलेले दिसतात. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याचे भांडवल आपल्या स्वार्थासाठी करणारे राजकीय पुढारी, व्यापारी, शहरातील सुखवस्तू लोक अशा सर्वांना ते धारेवर धरतात. यांना धारीक चाळणीत चाळून त्यांच्यातील उरलासुरला कोंडा काढून टाकावा. वुजगावण्यास घावरणारे हे लोक नाहीत म्हणून गोफणगुंडा वापरावा लागेल. शेवटी भूमिपुत्रांना जगलेला, भोगलेला कुणवही उपायच उतारा ठरणार असल्याचे ते सांगतात. शोपकांचा वंदोवस्त करण्यासाठी गोफणगुंड्यापासून ते नांगराच्या फाळापर्यंत ची आयुधे ही खास मातीशी नाते सांगतात. आपण नरम पडलो की लोक हानतात व दुवळे पडलो खणतात. त्यामुळे परीनामाकडे दुर्लक्ष न करता, छळून मारणाऱ्यास वरील शिक्षा दिली तर टाहो कमी होईल ही आशा कवी व्यक्त करतात.

जगण्या मरण्याच्या खेळात मरण नेहमीच जिंकत आले. मरणातच गुंफलेला हा आयुष्याचा मरण सोहळा साजरा करतात. हा फार मोठा भोगवाटा आहे. त्याच्या कविता वाचकास घायाळ करतात. संवेदनशील मनाच्या ठिकऱ्या उडवतात. शेतकरी स्वतःस शेतीत गाढून घेतो व स्वतःच विरून जातो. इतर यंत्रणानं कोंभ फुटताना, मनास पाझर फुटताना दिसत नाही. शेतकऱ्यांच्या शेतात दुःखाच्या राशी व घरातल्या कणगीत दुःखाचे धान्य. यामध्ये शेतकरी मायबापांना किती वडावं, खपावं यांच्या दुःखास सीमाच नाही. एकूणच जागतिकीकरणाच्या, निसर्गनिर्मित संकटाच्या दुष्टचक्रात अडकून जीवन यात्रा संपवणाऱ्या बळीराजाचा आर्त 'टाहो' कवितेतून ऐकावयास मिळतो.

निष्कर्ष :

मराठी ग्रामीण कवितेच्या परंपरेचा वारसा जोमाने चालवणारे, मराठी काव्यप्रांत समृद्ध करणारे इंद्रजित भालेराव एक महत्त्वाचे कवी असून कुणव्याचे सर्व भावविश्व कवितेतून साकारले आहे. कवीरांनी जनसामान्यांच्या सुखदुःखाचे जसे शेले विणले तसे भालेरावांनी शेतीमातीत रावणाच्या शेतकऱ्यांची वस्त्रे विणली आहे. यामध्ये 'टाहो' या काव्यासंग्रहतून येणारे शेतकरी जीवनाचे दाहक व वास्तवदर्शी चित्रण पाहावयास मिळते. शेतकऱ्यांच्या जीवनातील अपार कष्ट, त्यांचे अभावग्रस्त जगणे याचे चित्रण करताना अधिक तीक्ष्ण कविता बनते. टाहो मधून या परिस्थितीचा, शेतकऱ्यांच्या दैन्यावस्थेचा प्रखर शब्दात निषेध करतात. शेतकऱ्यांना विपरीत परिस्थितीत लोटून त्यांना आत्महत्येच्या कठड्यावर आणणाऱ्या संबंधी उपरोधाची, तर्ककठोराची, विसंगती दर्शनाची भाषा टाहोत आहे. टाहो हा शेतकऱ्यांच्या आत्मकलेशचा आहे. शेतकऱ्यांच्या दैन्य, दुःख वाचतचा कळवळा टाहो तून प्रकटला आहे. शेतकरी जीवनाचे अनुभव सहअनुभव होत व्यक्त होतात. ज्यातून कणव, राग व करुणा प्रकट होते. त्याची कविता न्याहाळताना पोटास पीळ पडतो. कंठ दाटून येतो, डोळ्यात अश्रू गर्दी करतात. घरोघरचे कर्ते पुरुष हताश होऊन आपल्या हाताने आपले आयुष्य संपवत असताना सगळे रखरखीत होत जाते.

दुष्काळ, कर्जबाजारीपणा, आत्महत्या हे विषय नवीन राहिलेले नाहीत. संत तुकारामांचे अभंग, महात्मा फुले च्या शेतकऱ्यांचा आसूड मधून शेतकऱ्यांच्या दुःखास वाचा फोडली आहे. या दुःखास प्राचीन काळापासून अनेक वैरी होते व आहेत. ज्या बळीराजास वामनाने पाताळात गाडले. आजही असे वामन आहेतच. दुःखाचे ओझे खांद्यावर घेऊन शेतकरी पिढ्यानपिढ्या जगत आहे. त्याची वाटचाल सुरू आहे. स्वबळावर, हिमतीवर आतापर्यंत तो तगला. त्याचे दुःख काळाच्या ओघात अधिक तीव्र झाले. त्यामुळे शेतकरी झाडाच्या फांदीचा आधार घेताना, एंडरील चा डब्बा पिऊन शेतकरी बाप स्वतःस संपवताना तसेच त्याची मुलेही हाच पाढा गिरवताना दिसतात. कारण तशी परिस्थितीच सभोवती निर्माण झालेली दिसते. दारिद्र्य व कर्जबाजारीपणाने बेजार झालेला शेतकरी अखेरपर्यंत इमानाशी नाते ठेवतो. शेवटी असह्य झाल्यावर, सर्व मार्ग बंद झाल्यावर स्वतःस संपवतो. इथेच दुःख संपत नाही तर मागे सारे कुटुंब दुःखाच्या खाईत लोटतो जाते. उलट राजकीय पुढारी, शहरातील सुखवस्तू लोक शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा राजकीय भांडवल म्हणून स्वार्थी वापर करतात. एवढेच नव्हे तर या आत्महत्येची कारण मीमांसा चुकीच्या पद्धतीने करताना दिसतात. तेव्हा कवी योग्य अशी मीमांसाही करतात व उलट यांना जाब विचारतात.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यानी आपला कृपी इतिहास रंगू लागला होता व शेतकऱ्यांच्या वावत भयावह परिस्थिती निर्माण झालेली दिसते. त्यात जागतिकीकरणाने अनेक प्रश्न निर्माण केले. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा विक्रम झाला. केवळ महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण देशात हेच चित्र कमी अधिक प्रमाणात दिसते. खाऊजा तील फसव्या, खोट्या जगास सामोरे जा. त्या ओळखण्यात गाफील राहू नका. कारण असेच सुरू राहिले तर माणसाच्या सावल्याही गायब होतील. हे कवी सूचित करतात. जागतिकीकरणातील गंभीर परिणाम समजून घेत त्यातून वाहेर पडण्याचा मार्ग सुचवितात. जागतिकीकरणाचे गंभीर परिणाम त्यांची कविता नेमकेपणाने पकडते. अनुभवाचा दीर्घ पल्ला आणि तपशिलासह बरकाव्याना कवितेत टिपण्याची कवीची धडपड दिसून येते. टाहो या संग्रहात सात दीर्घ कवितांमध्ये ७८ कवितांचा समावेश असून शेती करणारा आपला वाप आत्महत्या करू लागल्याचे दुःख कवीला होणे स्वाभाविक आहे. त्याच्या अंतःकरणातील टाहो जसा त्यांना जाणवला तसाच तो संबंध सांस्कृतिक विश्वालाही जाणवावा या हेतूने कवी आपल्याशी संवाद साधतात. भूमीपित्यास आपला वाप मानून त्याच्या जीवन मृत्युशी संघर्षरत असलेल्या आयुष्याशी समरस होऊन भूमीपित्याचे तीव्र-कोमल दुःख अनुभूतीच्या कसातून मांडतात. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच बोचरेपण त्यांच्या मनात खोलवर मुरल्यामुळे उपायापेक्षा उपरोध आणि तिरस्काराच्या छताच अधिक प्रमाणात उगवल्या. भालेरावांच्या कवितेतून शेतकऱ्यांचे भावविश्व, त्यांच्या आशा-आकांक्षा, अनेकविध प्रश्न, ताणतणाव, वेदना व मूल्यभाव इत्यादींचा अविष्कार प्रकट केला. शेतकऱ्यांचे जीवन हेच कवितेचे केंद्र असून त्यांच्या जीवनाशी एकरूप झाल्याचा प्रत्यय येतो. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा आजच्या ग्रामीण साहित्यिकांच्या आस्थेचा विषय प्रश्न राहिलेला आहे. 'कविता' या प्रकारातून उत्कटपणे आपल्या हवालदिल शेतकऱ्यांच्या कौटुंबिक, आर्थिक व विफल भयग्रस्त मानसिकतेचे चित्रण प्रत्ययकारीपणे होताना दिसते. आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या शिवारात फिरताना कवी उद्विग्न होतो. प्रत्येक वळणावर नव्या रूपात येणाऱ्या शोषकांचा चेहरा दाखवतात. आजचे वामन वेगळे आहेत याची जाणीव करून देतात. नवे चेहरे घेऊन येणारे शोषक व त्याची नीती सांगतात. शेतकऱ्यांच्या दुर्दैवाचे दशावतार त्यांनी जवळून अनुभवले. 'टाहो' संग्रह त्याची प्रचीती देतो. आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा हा आर्त टाहो काळीज हेलावणारा व गाढ गहन घोरणाऱ्यानाही जाग आणणारा आहे. बहुतांशी कविता आत्महत्येच्या सूत्राने बांधलेल्या आहेत. आरंभीच्या २८ कविता आत्महत्याचे नानाविध संदर्भ घेऊन येतात. भूत, भविष्य व वर्तमानातील अनेक संदर्भांनी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याची कर्मकहाणी उलगडली. आत्महत्येस जबाबदार असणाऱ्याची

मानगुट पकडणारी व सवाल करणारी कविता आहे. शेतकऱ्यांच्या दुःखाचा एक अनाहत नाद ऐकू येतो. अस्वस्थ करणाऱ्या प्रश्रवरोवर काही उपायही सुचविले. त्यात शोषकविरुद्ध राग व्यक्त होतो. शोषकावद्दलचा रोषही व्यक्त करताना त्यावद्दलची चीडही व्यक्त करतात. शोषणाविरुद्ध नवी मांडणी करताना आशावादही प्रकट होतो. शेतकऱ्यांच्या मनातील हुंकार कवितेद्वारे प्रकट केले. जागतिकीकरण, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या एकूणच ग्रामजीवनाचे नेमके व भावव्याकूळ दर्शन त्यांच्या कवितेतून घडते. जशी कुणव्याच्या पोराम लढायला शिकवणारी कविता तशी ती कुणव्याच्या आत्महत्येवर मूलगामी चिंतनही करते. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे चिंतन करणारा हा काव्यसंग्रह आहे. व्यवस्थेच्या चाकाखाली भरडल्या जाणाऱ्या कृषिवलांचा हा आर्त टाहो आहे. तो वाचून आपण अंतर्बाह्य हलतो, भयचकित होतो. त्यामुळे अस्सल ग्रामीण जीवन दर्शन, कष्टकरी, शेतकऱ्यांच्या व्यथा वेदणानं पुरेपूर सजग करण्याचे सामर्थ्य टाहो च्या आक्रंदणात आहे यात शंकाच नाही.

संदर्भ :

१. भालेराव इंद्रजित, 'टाहो', प्रतिभास प्रकाशन, परभणी, तिसरी आवृत्ती २००८.
२. भगवान काळे (संपादक), 'इंद्रजित भालेराव यांची कविता : आकलन, आम्बाद आणि आक्षेप', साक्षात प्रकाशन, औरंगाबाद, आवृत्ती पहिली, ७ ऑगस्ट २०१३.
३. घुगे मारुती, 'इंद्रजित भालेराव यांची कविता', त्रेहवर्धन प्रकाशन, पुणे २००९.
